

О.М. Ціборовський, В.М. Сорока

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ МІСТА КИЄВА ТА ЙОГО ПРИРОДНИЙ РУХ ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України», м. Київ, Україна

Мета – вивчити динаміку чисельності населення Києва в кінці XVIII – протягом XIX ст., проаналізувати зміни показників народжуваності і смертності та її причини.

Методи: статистичні, соціологічні, бібліосемантичний, контент-аналіз, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний.

Результати. Проаналізовано роботи перших дослідників Києва І. Фундукля, Л. Дашкевича, І. Пантюхова, Т. Маковецького та ін., які дали не лише характеристику демографічних змін, деяких показників стану здоров'я населення, зокрема причин смерті, намагалися висвітлити екологічні та соціально-економічні чинники, які впливають на ці показники.

Висновки. Аналіз приведених матеріалів засвідчує, що XIX ст. стало переломним періодом у розвитку охорони здоров'я як в Україні, так і всій Російській імперії. Засвідчено своєрідність суспільного розвитку різних регіонів України, особливо Правобережжя, у т.ч. медико-санітарній справі. До наукового обігу повернуто праці перших дослідників стану здоров'я населення Київщини.

Ключові слова: населення Києва, XIX століття, І. Фундуклей, Л. Дашкевич, І. Пантюхов, Т. Маковецький.

Вступ

В історії будь-якого міста спостерігаються етапи заснування, розвитку, розквіту, занепаду, які чергуються і змінюються залежно від зміни екологічних, соціально-економічних та історико-культурних умов. Чисельність населення, його склад, природний і міграційний рух не тільки стають наслідками цих змін, але й показниками умов життя і стану здоров'я населення.

Київ не став винятком. У часи Стародавньої Русі в XI–XII ст., за оцінками науковців, він був одним із найбільших міст Європи і налічував 50–100 тис. населення. Проте після князівських міжусобиць, татаро-монгольської навали, а згодом через турецько-татарську експансію, козацькі бунти, криваву визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, розкол України по Дніпру і Руїну XVII ст. місто занепало. Поступово зі столиці великої держави воно перетворилося в невелике прикордонне місто, хоча його роль як духовного і культурного центру нації зберігалася завдяки існуванню Києво-Печерської Лаври та Києво-Могилянської Академії.

У 1793–1795 рр. внаслідок другого і третього поділів Речі Посполитої Правобережна Україна була приєднана до Російської імперії, а Київ став не лише центром створеної у 1797 р. Київської губернії, але й великого регіону, який, крім Київщини, включав

Волинь та Поділля і одержав назву Південно-Західного краю [2].

Безсумнівно, що така ситуація сприяла відродженню і відбудові міста, об'єднанню його розрізнених частин (Подолу, Печерська і Верхнього міста) за генеральним планом 1837 р., його економічному та культурному розвитку, особливо з відкриттям у 1834 р. Університету Святого Володимира, нових середніх шкіл, заснуванням наукових товариств.

Оскільки чисельність населення, за неповними і неточними даними, дуже коливалася, виникла необхідність вивчати ці зміни та їх причини.

Мета роботи – вивчити динаміку чисельності населення Києва наприкінці XVIII – протягом XIX ст.; проаналізувати зміни показників народжуваності і смертності та її причини; висвітлити діяльність дослідників цих явищ – київських лікарів і статистиків XIX ст.

Матеріали та методи

У роботі використано архівні та друковані матеріали, звіти медичних закладів і установ охорони здоров'я, праці тогочасних дослідників.

Основними методами дослідження були статистичний аналіз народжуваності, смертності та захворюваності населення Києва, соціологічний аналіз умов життя киян, загальнонаукові (евристичний,

квантитативний, компаративний, бібліосемантичний, контент-аналіз) і спеціальні історичні методи (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, джерелознавчий та історіографічний аналіз), адекватні поставленим завданням.

Результати дослідження та їх обговорення

У Російській імперії до правління Петра I облік населення з фіскальною метою вівся по числу дворів або чоловічих душ і, звичайно, був неповним, неточним і невірним. Лише в 1772 р. імператор наказав Синоду вести метричні книги по парафіях, в які вносити дані про народження і хрещення дітей та їхніх батьків, а також про шлюби і смерть кожної людини. Під час правління Катерини I та Анни Іоанівни цей наказ було підтверджено і доповнено зобов'язанням реєструвати вік померлих. Проте до підтвердження цих наказів Катериною II ці метричні книги велися несправно і тому не давали точної інформації про рух населення. Тільки в 1764 р. академіком Шлецером були спроектовані і запроваджені в Санкт-Петербурзі і Новгородській губернії дві таблиці для внесення зазначених статистичних даних. Лише з 1798 р. вони були введені повсюдно, але в Києві їх запровадили раніше, тому київський міський лікар Іван Іванович Пантюхов (1836–1911) мав змогу знайти в архіві Київської духовної консисторії повні метричні книги для м. Києва вже за 1781 рік [7, 8, 9].

На той час за цими метричними книгами в Києві було 24 парафії, розташовані в трьох частинах міста – Подільській, Старокиївській та Печерській. Тоді найбільшою за населенням була Подільська частина, але згодом ця першість перейшла до Печерська.

У цих таблицях наводилися дані про число народжених, померлих і тих, хто вступив у шлюб, по місяцях. Усього за 1781 р. народилося 1216 осіб,

померло 1058, вступило в шлюб 271. Відомостей про чисельність населення в Києві за цей рік не збереглося, але автор вважав, що на основі багатьох розрахунків у Київській губернії на 1000 осіб населення народжувалося 50 дітей, тобто одна дитина на 20 осіб. Отже, з великою долею вірогідності він зазначав, що в 1781 р. у Києві налічувалося близько 24 тис. населення. Відповідно один померлий приходився на 22,6 особи, а один шлюб – на 88 мешканців міста.

Автор наводив приблизні, округлі цифри, що характеризували смертність за віком (на 1000 всіх померлих): до 1 року – 300; до 5 років – 150; до 20 років – 58; до 40 років – 160; до 60 років – 252; від 60 років – 80.

Оскільки за наступні роки метричні книги не збереглися, Пантюхов І.І. наводив дані Фундуклея І.І. про народжуваність і смертність за п'ятиріччя (1796–1800), (табл. 1) [10].

Щорічно спостерігалось підвищення смертності та народжуваності, особливо серед чоловіків. Посилаючись на відсутність у ці роки будь-яких епідемій або виключних умов, автор пояснював це явище як залежне від приїжджого населення (військ і богомольців).

За даними Київської казенної палати, наведеними Фундуклеєм І.І., у 1797 р. в Києві було чоловічої статі: купців-християн – 347, купців-євреїв – 3, міщан-християн – 4463, міщан-євреїв – 465, а з дворянами та іншими станами осіб обох статей налічувалося, за одними даними, 15 тис. осіб, за іншими – 19 600, але Пантюхов І.І. вважав, що, за іншими демографічними показниками, одних православних не могло бути менше 24 тис. осіб [2, 10].

Співвідношення між показниками народжуваності та смертності, за даними Фундуклея І.І., змінилися у 1832–1834 рр., коли чисельність населення Києва, на його думку, становила 28 тис. осіб (табл. 2).

Таблиця 1
Народжуваність і смертність населення м. Києва (1796–1800 рр.)

Рік	Народилося			Народжуваність на 1000 нас.	Померло			Смертність на 1000 нас.
	чол. статі	жін. статі	разом		чол. статі	жін. статі	разом	
1796	525	538	1063	44,3	607	481	1088	45,3
1797	529	493	1022	42,6	691	504	1195	49,8
1798	572	566	1138	47,4	953	723	1676	69,8
1799	790	733	1523	63,5	979	734	1713	71,4
1800	723	686	1409	58,7	926	829	1755	73,1
Середнє число	628	602	1230	51,25	831	654	1485	61,9

Таблиця 2

Народжуваність і смертність населення Києва (1832–1834 рр.)

Рік	Народилося	Взяло шлюб	Померло	Народжуваність на 1000 нас.		Смертність на 1000 нас.	
				за Фундуклеєм	за Пантюховим	за Фундуклеєм	за Пантюховим
1832	1674	335	1507	59,3	50,3	53,8	46,7
1833	1689	241	1571	60,3	51,2	56,1	47,6
1834	1620	294	1542	57,9	49,1	55,1	46,7

Якщо вважати чисельність населення за 28 тис. осіб, то в середньому народжуваність становила 59,3 дитини на 1000 жителів, тобто одна дитина на 17,4 особи. Проте Пантюхов І.І., який аналізував дані Фундуклея І.І., вважав, що чисельність населення Києва в ті роки становила 33 тис. осіб. Тому, на його думку, народжуваність у середньому становила 50,3 дитини на 1000 жителів, тобто одна дитина на 19,8 особи, що було близько до середніх даних для краю. Свої дані він вважав більш вірогідними ще і тому, що середня смертність у Києві на той час становила 46,7 особи на 1000 мешканців. Хоча в ці роки число народжених переважало кількість померлих, він вважав, що умови життя в Києві були незадовільними, а чисельність населення в місті зростала не за рахунок

природного приросту, а через переселення з інших місцевостей.

Смертність дітей у віці до року в той час становила 32% від загальної смертності. Вона була найвищою в липні-серпні, коли зростала в 2,5 разу порівняно з груднем і січнем, що було зумовлено літньою спекою, розкладом нечистот і скупченістю населення. Основними причинами смерті були проноси (50%) та родимець (еклампсія). Від інших хвороб – віспи, скарлатини, кору – немовлята вмирили рідше.

За віком на 1000 жителів померлі розподілялися так: до 5 років – 494 особи; від 5 до 20 років – 89; від 20 до 40 років – 123; від 40 до 60 років – 158; від 60 років – 137 осіб.

У Київській губернії, за даними Фундуклея І.І., ці співвідношення виглядали інакше (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл померлих на 1000 жителів у Київській губернії за віком (1835–1845 рр.)

Вік	1835–1840 рр.		1840–1845 рр.	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
До 5 років	49	49	50	47
До 15 років	26	26	9	9
До 30 років	6	6	8	10
До 45 років	7	7	10	11
До 60 років	6	6	11	12
До 75 років	5	5	9	9
До 100 років	1	1	3	2

Пантюхов І.І. вважав, що смертність у віці від 5 до 15 років у 1835–1840 рр. була надзвичайно високою і, напевно, зумовлювалася якоюсь епідемією, наприклад віспи. А дані за 1840–1845 рр. дуже близькі до даних Києва за 1832–1834 рр.

З 1781 до 1832 р. населення Києва зростало повільно: 1781 р. – народилося 1200, було жителів 24 тис.; 1800 р. – народилося 1409, було жителів 28 180; 1832 р. – народилося 1674, було жителів 33,5 тис.

За весь п'ятдесятирічний період середній рівень народжуваності зростав на 9,1 особи, тобто

прибувало 182 людини. Таким чином, у той час приїзд до Києва нового населення був дуже малим, тому чисельність київських жителів збільшувалася шляхом природного приросту корінного населення. При середній чисельності жителів Києва 30 тис. осіб щорічно прибувала одна дитина на 166 або шість дітей на 1000 наявного населення.

Причини, які впливали на такий слабкий приріст населення Києва, пояснити важко. Можливо, у 1802, 1807 та інших роках згубно вплинула епідемія віспи. На населення Київської губернії негативно вплинули французька агресія і

народна війна 1812 р., турецька війна і чума в Молдові у 1828 р., епідемія холери в 1831 р.

У ці і близькі до них роки (1810, 1826, 1827) в Київській губернії формувалися і розташовувалися маси військ. Квартирна і підводна повинності виснажували господарство і стан здоров'я бідного

населення. Поширювалися тифи, дизентерія та інші інфекційні хвороби.

Фундуклей І.І. у своїх працях наводив показники народжуваності та смертності населення Києва у 1835–1844 рр. із зазначенням чисельності населення у 1835, 1840 і 1844 рр. (табл. 4).

Таблиця 4

Народжуваність і смертність населення м. Києва (1835–1844 рр.)

Рік	Народилося	Померло	Чисельність населення	Народжуваність на 1000 нас.	Смертність на 1000 нас.
1835	1515	3835	36500	41,5	105,1
1836	1991	3486			
1837	1976	2017			
1838	2045	2258			
1839	2250	2335			
1840	2086	2445	44700	46,7	54,7
1841	2211	2571			
1842	2176	3187			
1843	2280	2199			
1844	2489	2138	50000	49,8	42,8
Разом за 10 років	21029	26471			
У середньому за рік	2103	2647			

Аналіз показників цього десятиліття свідчив про зниження показників народжуваності, при яких одне народження припадало на 30 осіб обох статей цивільного та військового населення. Число померлих, як правило, крім двох останніх років, перевищувало кількість народжених, особливо в 1835–1836 рр. За ці роки в Києві в середньому щороку помирало приблизно 2647 осіб. Що правда значну частину їх становили військові, яких привозили до шпиталю з інших місцевостей. Тому, на думку Фундуклея І.І., середня смертність власне міського населення становила до 2000 осіб, тобто по одному померлому на 32 мешканця, і тоді перевага народжених над померлими в середньому становила понад 95 осіб щорічно.

Природний приріст населення в 1841–1845 рр. залишався невисоким. За даними Фундуклея І.І., у 1845 р. в Києві було 24648 осіб чоловічої і 25489 жіночої статі, а разом 50137 осіб. Головні хвороби, від яких помирали кияни, були такі (на 100 померлих): від тифозних хвороб – 30; від сухот легенів – 28; від проносів – 10; від кривавого проносу – 3; від водянки – 12; від запалення легень – 3.

Ще у 1777 р. Сенат Російської імперії видав указ про складання описів усіх намісництв і губерній з метою одержання і використання в

державному управлінні характеристики їхніх ресурсів, а вже в 1784 р. імператриця Катерина II зажадала одержати ці описи.

У 1865 р. були опубліковані праці з медичної топографії та статистики м. Києва Бекаревича Л.Л. і міського лікаря Дашкевича Л.М. Останній навів дані про захворюваність киян і рівень смертності від них за 10 років (1854–1863) по місяцях кожного року [1]. Таким чином, він визначив найбільш несприятливі часи для різних захворювань і смертності від них. Поруч навів таблицю за роками з даними про чоловіків, жінок і дітей. Загальна чисельність зареєстрованих хворих становила 22 616 осіб, з них одужало 18 272 особи, померло 3114 осіб (відповідно 80% і 14%). Продовжуючи вивчення руху населення Києва в 1854–1863 рр., Пантюхов І.І. дослідив поширеність захворювань і смертність від них (табл. 5).

Матеріали і висновки Дашкевича Л.М. знайшли підтвердження і продовження в пізніших працях Пантюхова І.І., який зазначав, що найбільше хворих було у 1854, 1855 та 1860 рр. Найбільш сприятливими для одужання були 1857 і 1858 рр., коли одужувало 86% хворих. Найменше сприятливими – 1859 і 1863 рр., коли одужувало 75%.

Захворюваність киян і смертність від окремих хвороб (1854–1863 рр.)

Хвороба	Хворіло	Видужало	Померло	% померлих
1. Гарячки катаральні і ревматичні	2183	2010	49	2
2. Переміжна лихоманка	2928	2653	89	3
3. Тиф та тифоїдна гарячка	1679	1165	397	23
4. Кривавий пронос	516	286	209	42
5. Жовчний та слизовий пронос	636	451	141	23
6. Запалення очей	388	357	2	0,5
7. Запалення легень і плеври	1208	884	243	20
8. Туберкульоз	1170	429	658	55
9. Ревматизм і «ломота»	1515	1324	76	5
10. Водянка і Брайтова хвороба	948	435	423	47
11. Цинга	244	205	23	11
12. Бешиха	352	276	36	12
13. Золотуха та англійська хвороба	436	373	5	1
14. «Худосочні» виразки	1012	764	59	6
15. Венерична хвороба	3367	2858	43	1
16. Запалення клітковини, нариви	500	405	57	11
17. Кір	77	72	2	2
18. Віспа	64	53	9	13
19. Короста	488	454	–	0
20. Травми	211	193	9	4,5
21. Запій	92	84	4	4
22. Душевні хвороби	346	196	31	10
Разом	20360	15933	2565	

Щодо смертності найгіршими були 1855 і 1856 рр., коли помирало 17% хворих, а найкращими – 1854, 1861 та 1862 рр., коли помирало 11% хворих.

Пантюхов І.І. аналізував причини захворюваності і високої смертності серед киян. Для цього він вважав за необхідне вивчати не лише клімат, ґрунт, воду, повітря та інші фізичні впливи, а ще важливіше – економічний та соціальний побут, вікову боротьбу людей за існування, використовуючи статистичний метод і тривалу, правильну та «обширну» реєстрацію спостережених фактів.

У цій праці наведено інформацію про стан ґрунту і водних ресурсів у різних районах міста, залежність від них стану житла і захворюваність мешканців. Від цих природних чинників, від середньої температури по роках і місяцях, від вітрів та атмосферного тиску, на його думку, залежав рівень захворюваності киян.

Особливу увагу він приділяв якості води, впливу нечистот, стану житла, незадовільний стан яких негативно впливав на здоров'я населення бідних кварталів міста.

Пантюхов І.І. справедливо вважав, що одним з основних умов здоров'я є харчування, приділяючи

особливу увагу якості та кількості вжитих м'ясних і рибних продуктів. Він зазначав, що важливу роль для збереження здоров'я має освітній рівень населення.

У подальшому населення Києва зростало поволі. Для того, щоб населення подвоїлося за 80 років треба, щоб щорічний приріст становив 8,6 особи на 1000 населення. У Києві, за даними автора, з 8,6 особи природний приріст народжуваності становив не більше 6,6, а близько 2,0 на 1000 щорічно стосувалося приїжджих з інших місцевостей.

Такий незначний приріст населення свідчив, що Київ знаходився в несприятливих умовах для здоров'я, а відповідно і для життя. Основними причинами такого становища були, звичайно, не кліматичні умови, а нерівномірне розміщення населення, яке породжувало скупченість його в деяких частинах міста, неосвіченість і бідність. Найменший рівень смертності був там, де жив найбільш заможний та освічений клас населення – на Липках (Двірцева частина), на Хрещатику, в центрі Старого Києва і на Новобудові, найвищий – там, де жило переважно бідне та неосвічене

населення – на Лук'янівці, в усіх передмістях, на околицях Подільської та особливо Плоскої частини.

Рух населення в Києві був надзвичайно нерівномірним. Ця нерівномірність виявилася як неоднаковим прогресивним збільшенням населення за роками, так і неоднаковою смертністю за частинами року і місяцями, а також різним відношенням до місцевості. Відомості про розподіл смертності по адміністративних частинах міста звичайно не збиралися. Проте, дані Надеждина і Маковецького за 1869 і 1872–1873 рр. вказували на смертність по поліцейських частинах Києва (табл. 6) [6].

На думку Пантюхова І.І., причина нерівномірності руху населення і різноманітність розподілу смертності полягала в різній хворобливості (захворюваності). Він зазначав, що більша чи менша хворобливість будь-якої групи людей є природним наслідком більш або менш добрих чи поганих гігієнічних умов.

Таблиця 6

**Смертність населення Києва
за частинами міста (на 1000 населення)**

Поліцейна частина	1869 р.	1872–1873 рр. (17 міс.)
Двірцева	14,56	7,2
Старокиївська	56,37	29,4
Печерська	46,29	22,1
Подільська	57,79	27,8
Плоска	74,80	39,9
Либідська	34,05	29,8
Куренівський кв.	38,50	69,1
Лук'янівський кв.	15,37	38,2

У 1874 р. Пантюхов І.І. доповідав на засіданні Товариства Київських лікарів про стан дитячої смертності та їх причини за період 1841–1874 рр., тобто за 33 роки існування Товариства. Він зазначав, що за цей час у Києві народилося 79545, а померло 84424 особи православного населення. У середньому щорічно народжувалося 2411, помирало 2558 осіб. Чистий убуток від перевищення числа померлих над народженими становив 4879, тобто 179 на рік. За цей час було зареєстровано 16067 шлюбів. Отже, на один шлюб приходилося 4,9 народження. На 100 померлих народжувалося лише 94. На 100 народжених жіночої статі народжувалося 103,9 хлопчика, а на 100 померлих дівчаток помирало 112,2 хлопчика.

Аналізуючи показники рівня дитячої смертності та її причин, Пантюхов І.І. зазначав, що немовлята частіше помирали в літні місяці, переважно від шлунково-кишкових хвороб інфекційної природи. Проте в холерні роки (1866, 1871, 1872) їх смертність не підвищувалася порівняно з іншими роками,

оскільки, на його думку, дитячий організм більш стійкий до холери, ніж дорослий.

Серед інших захворювань діти першого року життя частіше помирали від запалень легенів та мозку і еклампсії. Пантюхов І.І. намагався проаналізувати причини дитячої смертності від санітарних умов і взагалі від умов життя. Він зазначав, що в Старому Києві і Липках (Двірцева частина) спостерігався чистий прибуток дітей 6116 осіб, у Новобудові (Либідська частина) – 1617 осіб. На Печерську, навпаки, спостерігався убуток дітей на 2468 осіб, а на Подолі – на 10138 осіб.

Пантюхов І.І. визначав, що санітарні умови на Печерську і Подолі були набагато гіршими, ніж у Старому Києві, але одночасно наголошував, що високий рівень дитячої смертності на Печерську визначався частотою випадків її серед богомольців, а на Подолі – серед пацієнтів Кирилівської психіатричної лікарні.

Таким чином, уже наприкінці XVIII – на початку XIX століття в Києві розпочався статистичний облік населення, його чисельності, шлюбності, народжуваності, смертності, релігійного та соціального складу. Цей облік поступово розширювався та удосконалювався, збагачувався вивченням причин змін, які відбувалися, зокрема, причин смерті, захворюваності тощо.

Особливо значний внесок у цей процес зробив санітарний лікар Маковецький Т.О., який протягом шести (1880–1885) років складав за метричними книгами таблиці смертності та народжуваності київського населення, які мали і досі зберігають певний демографічний, медичний та історичний інтерес [4, 5].

У таблицях подано розрізнені частини міста і парафії Подільської і Плоскої частин (17 православних парафій, а також дані про так званих іновірців-старовірів, католиків, лютеран, євреїв), парафії Старого і Нового Києва (13 православних парафій та іновірці), парафії Печерська (6 православних парафій та іновірці). Окремо наведено дані по лікарнях: Кирилівська, Відділення гострих хворих, Олександрівська, Університетські клініки, Військовий шпиталь, Тюремна лікарня, Залізнична лікарня, Єврейська лікарня, а згодом Лаврська лікарня і лікарня Червоного Хреста.

Крім даних по частинах міста, парафіях і лікарнях, віросповіданнях, у таблиці наведено дані за статтю, віком і станом, а саме: дворян і чиновників, духовних, монахів, купців, вихованців навчальних закладів, міщан, селян, нижніх чинів (солдатів), відставних, арештантів, іноземних підданих, невідомих, а також за датою (днем) смерті.

Ці таблиці широко використовувалися і у власних працях автора, і в працях інших лікарів (Фабріціус В.І., проф. Варшавського університету Сквицьов І.), і у звітах Медичного департаменту

МВС порівняно з даними інших міст Росії та Західної Європи.

Маковецький Т.О. визнавав, що ця праця має недоліки, основний з яких полягає в тому, що основою таблиць є не медичні свідоцтва про смерть, а записи метричних книг. Проте проф. Суботін В.А. зазначав, що «дані, взяті з метричних книг, мають безсумнівний і постійний інтерес для всякого дослідника в галузі місцевої статистики». Він сподівався, що, за прикладом Санкт-Петербурга, Москви та інших міст у Києві, теж будуть заведені медичні свідоцтва про смерть, які використовуватимуться як джерела замість метричних книг.

Маковецький Т.О. наводив дані не лише про смертність усього населення, але й виділяв таблиці про смертність та її причини в дітей до 5 років (включно), зазначаючи їх відсоток від усіх померлих.

Його дані свідчать про високий відсоток смертності киян від інфекційних хвороб (від 25,6% до 34,8%, у середньому 31,1%), особливо від сухот легенів (від 9,0% до 14,2%, у середньому 10,7%), тифу (від 3,6% до 5,9%, у середньому 4,9%), дифтерії (від 1,9% до 6,3%, у середньому 3,9%).

Більшість померлих становили діти до 5 років (включно). При цьому цей відсоток був більшим на Подолі і Плоскій частині, трохи меншим – у Старому та Новому Києві, помітно меншим – на Печерську. Ці дані можуть свідчити про те, що на Печерську в той час жили представники більш освічених і матеріальних забезпечених кіл населення. Вони були б ще більше показовими, якби окремо було наведено дані по Подільській і Плоскій частинах, Старому і Новому Києву (Либідська частина), Печерську і Липках (Двірцева частина), оскільки в цих таблицях були штучно об'єднані частини міста з різним соціальним станом більшості населення.

Низький відсоток померлих дітей у лікарнях може свідчити як про високий рівень медичного обслуговування хворих при стаціонарному лікуванні, так і про те, що кияни дуже рідко госпіталізували власних дітей.

При цьому смертність дітей при більшості інфекційних захворювань (крім тифу і сухот) набагато була вищою (від 73,7% до 100%), ніж у дорослих.

З серпня 1881 р. Маковецький Т.О. почав порівнювати помісячні показники смертності киян (на 1000 мешканців), розрахунків річної смертності та відсотка померлих від інфекційних хвороб із відповідними показниками Санкт-Петербурга, Берліна, Відня, Брюсселя, Парижа, Лондона,

Копенгагена, Стокгольма, а з січня 1884 р. – з показниками Москви і Херсона, з січня 1885 р. – ще з показниками Вільна і Костроми. Порівняно зі столицями західноєвропейських держав показники Києва і Санкт-Петербурга були майже постійно найгіршими, особливо в 1881–1882 рр., що свідчило не лише про порівняно вищий рівень смертності, але й про великий відсоток померлих від інфекційних захворювань, тобто про низький рівень санітарно-протиепідемічних заходів. Приблизно такі ж показники спостерігалися в Москві і особливо в провінційних містах Російської імперії – Костромі, Херсоні, Вільні. Проте в Києві і особливо в Санкт-Петербурзі вони дещо поліпшилися.

Висновки

1. Аналіз архівних матеріалів, друкованих джерел і літератури засвідчує, що ХІХ століття стало переломним періодом у розвитку охорони здоров'я як в Україні, так і у всій Російській імперії.

2. Своєрідність політичного, соціально-економічного та культурного розвитку різних регіонів України, особливо Правобережжя, де у ХІХ ст. не було земського устрою, суттєво вплинула на розвиток медико-санітарної справи.

3. Вивчення різниці в приказній медицині Правобережжя та земській медицині Лівобережжя і Півдня України у ХІХ ст. має особливий інтерес на Київщині, де діяльність лікарів різних міст і повітів губернії часто залишалася в тіні фахівців Київського університету св. Володимира і лікарів губернського міста.

4. Уже перші дослідники Києва Фундуклей І.І., Дашкевич Л.М., Бертенсон Й.В., Пантюхов І.І., Маковецький Т.О. та інші не лише дали характеристику демографічних змін населення, деяких показників стану його здоров'я, зокрема причин смерті, але й намагалися висвітлити екологічні та соціально-економічні чинники, які впливають на ці показники.

У подальших дослідженнях особливий інтерес матимуть питання організації та управління медичною справою, розвитку мережі та діяльність медичних закладів, становлення санітарного нагляду, динаміка демографічних змін і стану здоров'я населення м. Києва та Київської губернії, особливо порівняно з іншими містами, неземськими і земськими губерніями.

Література

1. Дашкевич К. Г. Материалы для топографии о Киеве: Сведения о господствующих болезнях и ходе их в Киеве, в продолжении десяти лет, именно с 1854-го по 1864 год / К. Г. Дашкевич. – Киев, 1865. – 35 с.
2. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів: Вид-во НТШ, 1991. – С. 55–58.

3. *Киев: Энциклопедический справочник / под ред. А. В. Кудрицкого. – Изд. 2-е. – Киев : Главная редакция УСЭ, 1985. – С. 30.*
4. *Маковецкий Т. О. Медицина в Україні: бібліографічний словник / Т. О. Маковецкий. – Вип. 2. – С. 46–47.*
5. *Маковецкий Т. Е. Таблицы смертности и рождаемости киевского населения, составляемые по метрическим книгам, за 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885 гг. / Т. Е. Маковецкий. – Киев : Издание Общества киевских врачей, 1881–1886.*
6. *Пантюхов И. И. Больницы и болезни в Киеве / И. И. Пантюхов. – Киев : В губернской типографии, 1875. – 60 с.*
7. *Пантюхов И. И. Причины болезней киевлян / И. И. Пантюхов. – Киев : Издание Киевского губ. статистического комитета, 1877. – Вип. 2. – 64 с.*
8. *Пантюхов И. И. Статистические заметки о детской смертности в Киеве / И. И. Пантюхов. – Киев, [б. г.]. – 8 с.*
9. *Пантюхов И. И. Статистические и санитарные очерки Киева. – Киев : В университетской типографии, 1875. – 68 с.*
10. *Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии / И. И. Фундуклей. – Ч. I. – Санкт-Петербург : Типография МВД, 1852. – С. 348–359.*

Дата надходження рукопису до редакції: 29.01.2015 р.

Динамика численности населения города Киева и его естественное движение по материалам киевских исследователей XIX века

О.М. Циборовский, В.М. Сорока

ГУ «Украинский институт стратегических исследований МЗ Украины», г. Киев, Украина

Цель – изучить динамику численности населения Киева в конце XVIII – в течение XIX ст., проанализировать изменения показателей рождаемости и смертности и ее причины.

Методы: статистические, социологические, библиосемантический, контент-анализ, сравнительно-исторический, проблемно-хронологический.

Результаты. Проанализировано работы первых исследователей Киева И. Фундуклея, Л. Дашкевича, И. Пантюхова, Т. Маковецкого и др., которые дали не только характеристику демографических изменений, некоторых показателей состояния здоровья населения, в частности причин смерти, стремились высветить экологические и социально-экономические факторы, которые влияют на эти показатели.

Выводы. Анализ представленных материалов показывает, что XIX век стал переломным периодом в развитии здравоохранения как в Украине, так и всей Российской империи. Показано своеобразие общественного развития разных регионов Украины, особенно Правобережья, в т.ч. медико-санитарного дела. В научный оборот возвращены работы первых исследователей состояния здоровья населения Киевщины.

Ключевые слова: население Киева, XIX век, И. Фундуклей, Л. Дашкевич, И. Пантюхов, Т. Маковецкий.

Population dynamics of Kyiv and its natural movement on materials of Kyiv researchers of XIX century

O.M. Tsiborovsky, V.M. Soroka

SI «Ukrainian Institute of Strategic Researches Ministry of Health of Ukraine», Kyiv, Ukraine

Purpose – to study population dynamics in Kyiv at the end of XVIII – during XIX centuries. Analyze changes of birth rate and mortality parameters and their causes.

Methods: statistical, sociological, bibliosemantic, content analysis, comparative-historical, problem and chronological.

Results. Works of the first researchers of Kyiv I. Fundukleya, L. Dashkevich, I. Pantyuhova, T. Makovetsky et al. have been analyzed, which gave not only characteristic of demographic changes of some health of state indicators, in particular causes of death, but also tried to highlight the environmental, social and economic factors that affect these figures.

Conclusions. The analysis of resulted materials shows that the nineteenth century became critical period in development of health care in Ukraine and throughout the Russian Empire. Originality of social development in different regions of Ukraine has been certified, especially the Right bank, including medical and sanitary business. Into scientific circulation works of first researchers of health state of Kyiv region are returned.

Key words: population Kyiv, nineteenth century, I. Fundukley, L. Dashkevich, I. Pantyuhov, T. Makovetsky.

Відомості про авторів

Ціборовський Олег Михайлович – к.мед.н., с.н.с., керівник сектору історії медицини ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України»; пров. Волго-Донський, 3, м. Київ, 02099, Україна.

Сорока Володимир Михайлович – науковий співробітник сектору історії медицини ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України»; пров. Волго-Донський, 3, м. Київ, 02099, Україна.